

ІСТОРІЯ
КИЄВО-
МОГИЛЯНСЬКОЇ
АКАДЕМІЇ

Шевченко Т. М.

**Навчальні заклади в церковній
реформі пост-тридентського
католицизму та могилянських
реформах у Речі Посполитій**

(друга половина XVI —
перша половина XVII ст.)¹

Попри всі відмінності у правовому статусі та особливості перебігу кризових явищ, перед Православною і Католицькою Церквами постала ідентична проблема: пошук засобів релігійно-освітнього оновлення, яке зміцнило би Церкву, і дозволило б успішно протистояти опонентам. У зв'язку з цим Католицька Церква у другій половині XVI ст. та Київська Митрополія у 30-х роках XVII ст. провели реформи, серед яких була й освітня реформа. Тридентський собор зобов'язав єпископат опікуватись освітою та вихованням кліру. У Короні Польській першим освітню реформу почав утілювати в життя вармінський єпископ, кардинал Станіслав Гозій, учасник Тридентського собору. Практично в той же час Київський митрополит Петро Могила, як і представники пост-тридентської генерації католицьких єпископів, реорганізував єпархіальну та освітню системи, посилив систему контролю та нагляду за дисципліною та моральним життям кліру.

Ми розглянемо освітні реформи в обох Церквах через призму діяльності та особистої ініціативи двох ієрархів — кардинала Гозія та митрополита Петра Могили. Вони провели реформи за різних обставин, переслідуючи різні цілі та використовуючи різні повноваження і різні важелі. Проте характер їхніх реформ — і, насамперед, освітньої — співпадав часом як за формою, так і за змістом.

Шлях Гозія до реформи

Вже з кінця 1510-х рр. із Сілезії, Бранденбурга, Західного Помор'я, Пруссії та Латвії на польські й литовські землі почав поширюватись вплив ідей Лютера. Лютеранство приймали насамперед міщани і певний відсо-

¹ Доповідь на II Міжнародній науково-практичній конференції «Духовна та світська освіта: історія взаємин — сучасність — перспективи» (18–19 жовтня 2010 року, Київська духовна академія).

ток шляхти німецького походження чи близької до німецької культури. Наприкінці 1540-х рр. серед шляхти Малопольщі, Руського воєводства а також деяких магнатських і шляхетських родів Великого князівства Литовського став помітним вплив кальвінізму. Тоді ж у Великопольщі знайшли притулок вигнані з Чехії і Моравії Чеські Брати. Антитринітарії з'явилися у Короні Польській на початку 1550-х рр. і локалізувались переважно у Малопольщі, Галичині та на Волині.

На думку дослідників, до Реформації приєдналися до 25% шляхти Речі Посполитої². Разом із протестантськими громадами із Західної Європи прийшов і новий тип школи — *studia humanitatis* з її головним принципом *pietas litterata* (освічене благочестя). Саме цей тип школи, впроваджений вперше Братами Спільного Життя в Нідерландах, прийняли непримиренні опоненти — протестанти та єзуїти³.

Якщо у XVI ст. кожне велике західноєвропейське місто мало хорошу гімназію, то в Польщі до часів Баторія був лише один університет, і той не в найкращому стані. Шкіл гімназійного рівня було замало, а рівень шкіл у таких великих містах, як Вільно, Варшава, Люблін не відповідав гімназійному⁴. Реформація активізувала виникнення гімназій та університетів гуманістичного типу: у Королівській Пруссії в Ельблонзі, Гданську і Торуні з'явилися так звані академічні гімназії, у Князівській Пруссії у Кролевці (Кьонігсберзі) князь Альбрехт Гогенцоллерн, який потребував освічених пасторів, учителів, правників та лікарів, заснував гімназію, яка в 1544 р. набула статусу університету. До того ж, у Князівській Пруссії діяли хороші середні школи, які готували до університетських студій.

Тому перші освітні ініціативи Гозія як Хелмнського єпископа (1549–1551) випливали з потреб рекатолизації Королівської Пруссії через заснування сильного католицького навчального закладу, здатного стримати поступ Реформації та відтік молоді до закордонних протестантських університетів, і, насамперед, до найближчого лютеранського університету *Albertina* в Кролевці.

Гозій, міщанин за походженням, отримав гарну гуманістичну освіту. У 1519 р. він здобув ступінь бакалавра вільних мистецтв у Краківському університеті, що відкрило йому шлях до подальшої кар'єри. Краківський

² Tazbir J. *Jezuici w Polsce do połowy XVII wieku // Szkice z dziejów papieżstwa*. Warszawa, 1961. S. 111.

³ Див., зокрема, про єзуїтів: O'Malley J. W. *Renaissance Humanism and the First Jesuits // Ignacio de Loyola y su tiempo. Congreso Internacional de Historia (9–13 Septiembre 1991)*. Ed. J. Plazaola, SJ. Universidad de Deusto. Bilbao. P. 381–403; O'Malley J. W. *Erasmus and the History of Sacred Rhetoric: The Ecclesiastes of 1535 // Erasmus of Rotterdam Society Yearbook*. 1985. № 5. P. 1–29; *Renaissance Humanism: Foundations, Forms, and Legacy / Ed. A. Rabil*. Vol. 1–3. Philadelphia 1988; Scaglione A. *The Liberal Arts and the Jesuit College System*. Amsterdam — Philadelphia, 1986; Codina Mir G. *Aux Sources de la Pédagogie des Jésuites: Le «modus Parisiensis»*. Roma, 1968.

⁴ Kot S. *Polska złotego wieku wobec kultury zachodniej // Kot S. Polska złotego wieku a Europa. Studia i szkice*. Warszawa, 1987. S. 160–161.

єпископ Ян Конарський взяв Гозія вчителем до своїх племінників. При дворі наступника Конарського, Петра Томицького, Гозій був учителем у приватній школі єпископа. Томицький профінансував правничі та філологічні студії Гозія в Падуї і Болоньї у 1530–1534 рр. (тут майбутній кардинал отримав ступінь доктора *juris utriusque*). Ці студії дали можливість Гозію вийти у широкий світ, зав'язати численні знайомства і стали підставою для майбутньої нобілітації та державної і церковної кар'єри⁵.

У 1538 р. Гозія було призначено секретарем королівської канцелярії, де він провадив пруські справи. Він був висвячений лише у 1543 р., хоча вже протягом кількох років брав участь у синодах разом із єпископами. Гозій належав до покоління, яке пройшло еволюцію від «еразміанізму до суворого у своїх постановах Тридентського собору»⁶. Протягом кількох десятків років Гозій був прихильником реформування Церкви «зсередини», як і Еразм Роттердамський, якого він вважав своїм учителем⁷. Усі ці фактори відіграли одну з головних ролей у Гозієвому виборі шкільництва як одного із вирішальних засобів для реформування всієї Церкви.

Коли Гозієві не вдалось рекатолизувати гімназію в Хелмно, він заснував конвікт для синів польської шляхти в єпископському замку в Любаві. Але й тут його спіткала невдача, яка змусила Гозія перенести конвікт до Ельблонга, де він змінив керівника гімназії. Новим керівником став випускник Ягеллонського університету Миколай Геласінус. Але й тут спроба католицизації та полонізації гімназії зазнала невдачі, а керівництво школи наразилось на вороже ставлення іновірного міщанства⁸. В 1551 р. Гозій отримав призначення на Вармінську єпископію і після невдалої спроби реформувати місцеве шкільництво власними силами запланував запросити до своєї єпархії єзуїтів. Цю ідею подав Гозієві його найближчий друг Мартин Кромер, приятель Петра Канізія та інших віденських єзуїтів (на той час він був послом при дворі імператора).

⁵ Kalinowska A.J. Stanisław Hozjusz (1504–1579) biskup i kardynał warmiński jako mecenas nauki i kultury // Forum Teologiczne. T. 2. 2001. S. 247–248.

⁶ Kłoczowski J., Müllerowa L., Skarbek J. Zarys dziejów Kościoła katolickiego w Polsce. Kraków, 1986. S. 81.

⁷ Serczyk W.A. Europa XVI stulecia. Nowe wyzwania // Kardynał Stanisław Hozjusz (1504–1579). Osoba, myśl, dzieło, czasy, znaczenie / red. S. Achremczyk, J. Guzowski, J. Jezierski. Olsztyn, 2005. S. 12; Wojtyska H.D. Hozjusz w kręgu humanistów rzymskich w latach 1558–1560 // Kardynał Stanisław Hozjusz... S. 115–116.

⁸ Pawlak M. Dzieje gimnazjum Elbląskiego w latach 1535–1772. Pojezierze — Olsztyn, 1972. S. 37–39; Korewa J. Z dziejów diecezji warmińskiej w XVI w. Geneza braniewskiego Hosianum. Przyczynek do dziejów zespolenia Warmii z Rzeczpospolitą. Poznań — Warszawa — Lublin, 1965. S. 20–21; Kalinowska J.A. Stanisław Hozjusz jako humanista (1504–1579). Studium z dziejów kultury renesansowej. Olsztyn, 2004. S. 74–76.

У 1554 р. Кромер від імені Гозія розпочав переговори про вислання до Вармінської єпархії 10 єзуїтів, німців і фламандців (німецька мова вживалася скрізь у містах Вармії), серед яких мали бути знавці грецької і латини, які мали б зайнятися виховуванням кліриків⁹. Від початку переговорів до часу прибуття до Вармії перших єзуїтів пройшло десять років. Складнощі та перерви в переговорах були пов'язані насамперед з незнанням Гозієм умов (у тому числі фінансових), на яких єзуїти прибували до єпархій, та фінансовими труднощами самого Гозія. Таке запрошення вимагало від єпископа чимало жертв. Замість скромної вчительської платні для кількох осіб (як це спочатку уявляв Гозій) треба було забезпечити утримання цілої школи-монастиря. (На той час мінімальна кількість єзуїтів, які могли утворювати колегію, складала 12 осіб, трохи пізніше — вже 15, а в 1561 р. — 20 осіб.) Новозаснована школа переходила у власність Ордену і вже не перебувала в юрисдикції єпископа, який її заснував.

Перший єзуїт — Альфонс Сальмерон — прибув до Корони Польської у 1555 р. як теолог папського нунція Алоїзія Ліппомано. Попри прихильність королеви Бони до фундації єзуїтського дому в Польщі, країна залишилась у пам'яті Сальмерона як край, для Церкви втрачений, а для Товариства недоступний. Єзуїти втратили інтерес до Польщі, яку досі розглядали як опорний пункт для підкорення Христу «Татарії» і Китаю¹⁰.

У 1557 р. папа викликав Гозія до Рима, де він став богословським радником понтифіка. У 1560–1561 рр. Гозій був папським нунцієм у Відні, а в 1561 р. став кардиналом. У 1562–1563 рр. Гозій виконував обов'язки папського легата на Тридентському соборі¹¹. У Відні Гозій заприятелював із єзуїтом Петром Канізієм, який став його близьким другом. Під час перебування в Римі Гозій познайомився з керівництвом Товариства Ісуса та уважно стежив за діяльністю керованих єзуїтами Collegium Romanum і Collegium Germanicum. Відтоді Гозій підтримував найжвавіші контакти з генеральним домом єзуїтів: із генералом Якубом Лайнезом та його секретарем Йоанном Полянкою, з Альфонсо Сальмероном, Лаурентієм Маджіо, Цезарем Гельмі та Франсіско Торрезі. У Collegium Germanicum навчався племінник Гозія Йоганн. Саме особисті контакти кардинала з єзуїтами дали можливість реалізувати план запрошення Ордену до Вармінської єпархії. Генерал Лайнез зробив виняток для Гозія (з огляду на його фінан-

⁹ Korewa J. Z dziejów diecezji... S. 18–22.

¹⁰ Korewa J. Z dziejów diecezji... S. 22–35, 99–100, 104–105, 144.

¹¹ Гозій завоював довіру папи насамперед завдяки позитивній характеристиці апостольського нунція в Польщі Алоїзія Ліппомано. Звіти Ліппомано до Риму за 1555–1557 рр., у час реформаційних заворушень у польській Церкві, наповнені звинуваченнями багатьох прелатів і світських у сприянні Реформації. І лише про Гозія Ліппомано писав якнайприхильніше. (Acta pontificatus Polonae, т. 3/1: Aloisius Lippomano (1555–1557) / ed. H.D. Wojtyśka. Romae 1993. S. 83–86, 135, 141, 277–283, 287–290.) До своєї єпархії Гозій повернувся у 1564 р. Korewa J. Z dziejów diecezji... S. 94–112, 134–135.

сові труднощі) і погодився прийняти його фундацію, яка забезпечувала утримання лише 8 осіб¹². У жовтні 1564 р. прибули єзуїти з Німеччини та Риму до Бранева (Браунсберга), найбільшого з міст, що перебували в духовній та світській юрисдикції Гозія. У Браневі мешкало переважно німецьке населення. У 1523–1525 рр. місто пережило спалах лютеранської Реформації, і хоча залишилось католицьким, перебувало під сильним впливом Крoлевця та пруських міст. Гозій виділив єзуїтам пофранцисканський монастир, де ті розташували власний дім, школу, конвікт.

Освітня ініціатива Петра Могили

Православна Церква на Україні, проіснувавши чверть століття без ієрархії, збереглась завдяки потужному світському елементу — світським патронам і братствам. І якщо в останній чверті XVI ст. саме конфлікт між світськими патронами та ієрархами став однією з головних причин кризи в Київській митрополії, то у 1620 р. саме завдяки підтримці перших (насамперед, козаків) було відновлено православну ієрархію. До обрання новим митрополитом Петра Могили, вихідця з роду молдавських господарів — ленників Польщі, у 1632 р. перед Православною Церквою гостро стояло питання внутрішньої реформи — зміцнення ієрархічної структури, налагодження канонічної дисципліни, обмеження втручання мирян у справи Церкви, контроль діяльності братств, упорядкування богослужбової практики, створення конкурентоспроможної системи освіти та богословської системи, здатної вести повноцінну полеміку з католицькими та уніатськими богословами.

У 1625 р. Могила був висвячений і вступив до Києво-Печерського монастиря¹³. Вже 1627 р. Могила був обраний архімандритом не без підтримки Київського воєводи Томаша Замойського. У 1632 р. Могила обрали Київським митрополитом. Наступного року він не лише отримав сакру від Константинопольського патріарха Кирила Лукаріса, але й титул патріаршого екзарха¹⁴. Того ж року сейм прий-

¹² Korewa J. Z dziejów diecezji... S. 94–112, 134–135.

¹³ Ševčenko I. Różne oblicza świata Piotra Mohyły // Ševčenko I. Ukraina między Wschodem a Zachodem. Warszawa, 1996. S. 21–22.

¹⁴ Не виключено, що пізніше цей факт ліг в основу спекуляцій про поширення в Православній Церкві Київської митрополії кальвінізму. Зокрема, у 1639 р. єзуїтський провінціал Андрій Гуттєтер називав викладачів конкурентної колегії «схизматиками і водночас кальвіністами», а ректора Софронія Почаського — «кальвіністом, який публічно заявляв деяким католикам, що є німецьким кальвіністом». (Див.: *Litterae nuntiorum apostolicorum historiam Ucrainae illustrantes* (1550–1850). Romae, 1962. Vol. VI: 1639–1648. P. 20.) Саме у відповідь на подібні чутки ще у 1635 р. Сильвестр Косов відкидав в «Exegesis» чутки про викладачів-аріан, кальвіністів і лютеран, пізніше Петро Могила спростовував авторство Лукаріса кальвіністського «Східного визнання віри», а у «Літосі» (1644) він також спростовував закиди в поширенні кальвінізму серед його пастви та підкреслював лояльність його Церкви до Речі Посполитої.

няв «Пункти заспокоєння народу руського», які проголошували повернення православним втрачених прав та визнавали обрану 1620 р. ієрархію¹⁵.

Налагодження стосунків Православної Київської митрополії з державою насамперед було пов'язане з обранням нового митрополита. Петро Могила був вихованцем гетьмана Жулкевського, здобув прекрасну освіту, був цілком лояльний до держави, мав родинні зв'язки із найвпливовішими магнатсько-шляхетськими руськими і польськими родинами: Вишневецькими, Корецькими, Потоцькими, Гербуртами (а через них і з Замойськими). Як і в кардинала Гозія, у митрополита був сильний авторитарний характер, такий самий характер мали його методи та напрям реформування.

Відомості про освіту Петра Могили уривчасті й почерпнуті переважно з вторинних джерел. Втрачений анонімний документ під назвою «*Magna ars disserendi de qualibet materia*», який був знайдений у приходській церкві Перемиської єпархії, стверджує, що вчителем Могили був «найясніший Варрон»: «*Varronem enim praesertorem habebat eminentissimum*». На підставі цього в українській історіографії є припущення, що вчителем Могили був єзуїт Франсуа Верон, який викладав у колегії Ла Флеш філософію¹⁶. Втім, Л. Харіпова висловила припущення (на наш погляд, більш вірогідне), що анонімний автор мав на увазі Марка Терентія Варрона, одного з найвідоміших римських учених і письменників, чиє ім'я було вжите для підкреслення класичної освіти Могили (позаяк не зрозуміло, чому мешканець Польщі називає єзуїта Верона, «який міг користуватись лише більш ніж скромною популярністю в певних колах, найяснішим»). Водночас дослідниця цілком слушно не виключає факт навчання Могили в одній із єзуїтських колегій, посилаючись на уривчасті дані про освіту Могили та на детальне запозичення єзуїтського навчального плану, методики, способу адміністрування у Київській колегії, на ідеї та концепції західної філософії, запозичені Могилою¹⁷.

Коли Могила став архімандритом найзначнішого і найзаможнішого монастиря митрополії, — Печерського, то розпочав з організації при ньому школи. Рівень цієї школи мав відповідати західним школам. Православні парафіяльні школи, що існували досі, були нечисельні, крім того їхній рівень рідко перевищував елементарний. Середнього рівня сягали лише братські школи, де акцент навчання робився на грецьку і церковнослов'янську. Стандарти викладання сильно залежали від рівня

¹⁵ Грушевський М. Історія України-Руси. К., 1995. Т. 8. Ч. 1. С. 139–199.

¹⁶ Шураг В. Українські джерела до історії філософії: історично-філософський начерк. Львів 1908. С. 29–30; Жуковський А. Петро Могила й питання єдності Церков. Париж, 1969. С. 56–57; Хижняк З. Киево-Могилянская академия. К., 1988. С. 58.

¹⁷ Charipova L. V. Latin books... P. 42–43.

окремих учителів, що не здається дивним, бо в XVI ст. лише єзуїти встановили стандарти «масової» освіти того часу. Діапазон підручників у всіх братських школах був приблизно однаковим: Псалтир, Требник, церковнослов'янська і грецька граматики. Достеменні відомості про викладання латини є лише щодо Львівської братської школи. У порівнянні з латинськими конкурентами діапазон знання у братських школах був обмежений, викладання не було систематизованим, викладацький склад не завжди відповідний. У трьох найбільших школах — Львівській, Київській, Луцькій — викладались окремі елементи курсів філософії і богослов'я у межах навчальної програми середньої школи¹⁸. Тому хлопці, які починали навчання в братських школах, нерідко закінчували його в єзуїтських академіях.

На момент заснування Моголою школи при Печерському монастирі у Києві вже діяла школа Богоявленського братства, заснованого в 1615 р. Навчальний план останньої був побудований за зразком школи Львівського братства, а сама школа залежала від львівських викладачів. Вона мала греко-слов'янський ухил, невелика увага приділялась польській мові, латина була виключена. Діяли класи руської мови, інфіми, граматики і синтаксису, що свідчить про деякий латинський вплив на православне шкільництво ще до моголянських реформ. Інколи у класах граматики і синтаксису викладали риторику, логіку та діалектику. Навчальний план не був чітко визначений, кілька класів часом об'єднувались в один.

Митрополит Іов Борецький у своєму духовному заповіті (1631 р.) наказував Моголі заснувати школу саме при Богоявленському братстві, а не деінде¹⁹. Тому щоб уникнути атак з боку православних, Могола отримав у 1631 р. благословення і згоду Константинопольського патріарха на заснування школи, яку один із сучасників назвав школою латинських і польських наук. 15 липня 1631 р. у Львові Могола проголосив, що він засновує школу, усвідомлюючи «велику втрату для людських душ від невченості духовенства та ненавчання юнацтва», щоби «напучувати юнаків у всякому благочесті, у добрих звичаях і вільних мистецтвах»²⁰. В іншій декларації, 18 листопада 1631 р., Могола заявив, що створення нової школи було повністю санкціоновано не лише Константинопольським патріархом Кирилом Лукарісом, але також митрополитом Ісайєю

¹⁸ Харлампович К. Западнорусские православные школы XVI и начала XVII века, отношение их к инославным, религиозное обучение в них и заслуги их в деле защиты православной веры и церкви. Казань, 1898; Ісаєвич Я. Братства та їх роль у розвитку української культури XVI–XVII ст. К., 1966. С. 127–172; Голубев С. Киевский митрополит Петр Могола и его сподвижники. (Опыт исторического исследования). К., 1883. Т. 1. С. 241–412.

¹⁹ Голубев С. Киевский митрополит... С. 413–429; Sydorenko A. The Kievan Academy... P. 29–30; Charipova L. V. Latin books... P. 24–27.

²⁰ Голубев С. Киевский митрополит... С. 433.

Копинським та всіма єпископами, за волею духовенства і світських, та всієї шляхти Київського воєводства. Якщо заява Могили щодо схвалення патріарха Лукаріса не викликає заперечень, то решта тверджень були явним перебільшенням. Митрополит Ісайя і багато хто з ієрархів не були прихильниками педагогічних новацій Могили. Обурення митрополита діями Могили стало цілком очевидним під час подальшої відвертої ворожнечі між ними. Тому не дивно, що коли у 1631 р. група понад сто учнів розпочала заняття у школі латинських і польських наук при Печерському монастирі, київські прихильники православної ортодоксії²¹ звинуватили викладачів школи в симпатіях до унії, викликавши заворушення серед нижчих верств і козаків. Останні, за відомим висловом Сильвестра Косова, обіцяли «начинити шлунки дніпровських осетрів» викладачами колегії...

За рік Петро Могила досяг компромісу зі школою греко-слов'янського профілю Київського Богоявленського братства щодо об'єднання своєї та братської шкіл за умови передбачених ним організації та програми навчання. Це був особистий тріумф Могили, який домігся від патронів братства визнання, що вони підкорятимуться йому як старшому братові, пожиттєвому блюстителеві та захисникові. Петро Могила прямо підпорядкував своїй юрисдикції братство, хоча офіційно воно користувалось правами патріаршої ставропігії. Це був безпрецедентний випадок в історії руських братств, коли братство віддавало всі адміністративні функції місцевому ієрарху. Більше того, Київський митрополит заручився також підтримкою козаків. Козацький гетьман Іван Петражицький та запорозькі козаки проголосили, що беруть під опіку новозасновану школу і зобов'язали місцевого козацького отамана підтримати об'єднання братської школи зі школою Могили²². Угода з Київським братством та нейтралітет козаків у цій суперечці мали для Київської Митрополії довготривалі наслідки. По-перше, Могила отримав повну санкцію розповсюджувати не лише у Києві, але й у всій Митрополії свій варіант «латинських наук», замінивши ним застарілу програму братських шкіл. По-друге, було покладено початок усуненню незалежних світських об'єднань від контролю в освітніх, видавничих, культурних і релігійних справах Церкви на користь освічених кліриків і було покладено край майже п'ятдесятирічному конфлікту між православною ієрархією та простим народом.

²¹ Консервативне православне духовенство твердило, що наслідування «латинян» веде до загибелі: «Школи і науки латинські — пропасть и погибель вічна». Вони бачили в планах Могили католицьку інтригу, яка веде до погибелі Православ'я. Див.: Голубев С. Киевский митрополит... Т. 2. С. 5–12.

²² Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. К., 1846. Т. 2. С. 101–143; Памятники, изданные Временною комиссиею для разбора древних актов. Изд. 2. К., 1897. Т. 2. С. 421–422.

Змагання освітніх практик

Браневську колегію, засновану Гозієм, очолював, як і будь-яку іншу єзуїтську колегію, ректор, затверджений генералом ордену за поданням провінціала. Помічником ректора в організації шкільного навчання і керуванні класами був префект. Працювати викладачами в єзуїтських школах могли лише члени ордену²³.

На чолі адміністративної верхівки православної колегії стояв ректор (він викладав учням філософію, а пізніше — богослов'я, був настоятелем Богоявленського братського монастиря). Ректорові підпорядковувався префект, який інспектував студентів і викладав риторику. Як і в єзуїтських школах, шкільний персонал та адміністрація складалась із монахів — вихідців з різних соціальних верств. Тут майже всі викладачі були так чи інакше пов'язані з Печерським монастирем. Для обох навчальних закладів була характерна плінність шкільного персоналу. Учителям допомагали здібніші вихованці — *auditores*, які пояснювали уроки своїм товаришам та наглядали за їхнім навчанням. До впровадження у 1592 р. першої версії «*Ratio studiorum*» діяльність Браневської колегії керувалась приписами «*Ordo studiorum*» (невідомої редакції) і, можливо, правилами Римської колегії і семінарії, інструкціями провінціалів і візитаторів, власними шкільними програмами, які видавались щороку до 1599 р., коли була впроваджена єдина для всіх єзуїтських шкіл остання версія «*Ratio studiorum*»²⁴.

Вже у 1565 р. Браневська колегія для світських учнів стала повною середньою школою з п'ятьма класами (трьома граматичними — інфіма, друга граматика, синтаксис, поетика і риторика). У граматичних класах учні повинні були опанувати розмовну та письмову латину і мати певний рівень знань з допоміжних наук: історії, міфології, географії. У класі інфіми розпочиналось вивчення грецької мови. У класі поетики учні засвоювали поетичну стилістику високої латини, тренувались у написанні власних прозових і римованих творів. У класі риторики учні опановували мистецтво вправно писати твори та складати промови з найрізноманітніших приводів. У системі гуманістичної освіти «Товариства Ісуса» риторика відігравала чи не найбільшу роль. Ідейні засади Тридентського собору надавали великого значення у здійсненні церковної реформи мистецтву переконання (зовнішні та внутрішні місії, парафіяльне проповідництво, методичне навчання церковній риториці в єпархіальних семінаріях). Філософські виклади проводились на ос-

²³ *Constitutiones Societatis Iesu a Congregatione Generali XXXIV annotatae et Normae complementariae ab eadem Congregatione approbatae*. Roma, 1995. [421], [423] — [438], [460], [461], [462], [490] — [492], [501] — [504]; *Ratio atque institutio studiorum Societatis Iesu* [1599] // *Monumenta Historica Societatis Iesu*. Romae, 1986. Vol. V. P. 357, 369, 371, 374–377, 403–410.

²⁴ Piechnik L. *Gimnazjum w Braniewie...* S. 26–30.

нові філософії Аристотеля в інтерпретації Фоми Аквінського. Програма з філософії в єзуїтських школах обіймала: скорочений виклад логіки (діалектику), філософію природи (фізику), метафізику (науку про духовні першооснови буття), моральну філософію (етику), математику. Богословський курс включав схоластичне богослов'я (до його складу входило полемічне і моральне богослов'я), Святе Письмо, єврейську мову²⁵.

Уявлення про плановану Могилою програму студій дає перший панегірик учнів класу риторики школи при Печерському монастирі «Eucharisterion», складений до Пасхи 1631 р. Панегірик згадує сім наук трівіума і квадрівіума, а також богослов'я, «корінь і вінець всіх наук». Н. Пилип'юк припускає, що Могила не лише рівнявся на єзуїтів, але прагнув їх перевершити, включивши до навчального плану трівіум (арифметику, музику, геометрію та астрономію) [В. В. 1] і отримавши у майбутньому статус академії з правом викладати богослов'я²⁶.

У Браневській колегії з 1566 р. постійно викладався курс діалектики для світських учнів, а від 1592 р. викладався повний курс філософії²⁷. З 1568 р. до кінця XVII ст. було чотири невдалі спроби реорганізувати колегію в університет через впровадження до навчальної програми повного курсу філософії (3 роки) та богослов'я (4 роки)²⁸.

Навчальний план Могилянської колегії початково передбачав п'ять років навчання латини і грецької у класах *infima*, *grammatica*, *syntaxima* та класах поетики і риторики²⁹. Як і в єзуїтських школах, грецькій мові тут приділялась незначна увага. На створення власних філософських і богословських курсів викладачів колегії мали зокрема вплив твори неосхоластиків: іспанських єзуїтів Франсіска Суареза, Тірсо Гонзалеза, Родріго Арріаги, Франсіска де Ов'єдо, Франсіска де Толедо, Габріеля Васкеза і Педро Фонсеки, італійського єзуїта кардинала Роберто Белларміно, польського єзуїта Томаша Млодзяновського (тут використовувались його «*Praelectiones Philosophicae*» (перше видання 1671 р.) та «*Praelectiones Theologicae*»)³⁰. Колегія проігнорувала заборону

²⁵ Piechnik L. Gimnazjum w Braniewie... S. 30–34; Шевченко Т. Єзуїтське шкільництво на українських землях останньої чверти XVI — середини XVII ст. Львів, 2005. С. 53–72.

²⁶ Pylypiuk N. Eucharisterion. Albo, Vdjačnost'. The first panegyric of the Kiev Mohyla School: Its content and historical context // Harvard Ukrainian Studies. June 1984. Vol. 8. N 1/2. P. 66–68.

²⁷ Piechnik L. Gimnazjum w Braniewie... S. 40–42.

²⁸ Piechnik L. Starania biskupów warmińskich i jezuitów polskich o przekształcenie kolegium w Braniewie w uniwersytet // Z dziejów szkolnictwa jezuitckiego w Polsce. Kraków, 1994. S. 142–150.

²⁹ Ševčenko I. Różne oblicza... s. 24–26; порівняй: Хижняк З.І. Києво-Могилянська академія. К., 1981. С. 56–81, 121–124, 134–142; Jabłonowski A. Akademia Kijowo-Mohilańska. Zarys historyczny. Kraków, 1899–1900. S. 97–104, 125–127; Charłampowicz K. Polski wpływ na szkolnictwo ruskie w XVI i XVII stuleciu. Lwów, 1924. S. 26–35.

³⁰ Див. наприклад: Симчич М. В. *Philosophia rationalis* у Києво-Могилянській академії: компаративний аналіз могилянських курсів логіки кінця XVII — першої половини XVIII ст. Вінниця, 2009; Sracraft J. Theology at the Kiev Academy During Its Golden Age // Harvard Ukrainian Studies. June 1984. Vol. 8. N1/2. P. 71–80; Charłampowicz K. Polski wpływ na szkolnictwo ruskie w XVI i

польської влади викладати вищі науки³¹, хоча й відчувала до середини XVII ст. потребу у кваліфікованих викладачах та відповідних підручниках. До цього часу богословські питання розглядалися із позицій, сформульованих Петром Могилою та його найближчим оточенням в «Катехізисі» та «Православному сповіданні віри»³².

Богослов'я від другої половини XVII ст. у Києво-Могилянській колегії викладали, спираючись зокрема на твори Фоми Аквінського, Дунса Скота, Альберта Великого. Православні викладачі наслідували їхні методи, запозичуючи західні схоластичні традиції. Завдяки київській схоластиці піднісся загальний рівень богослов'я Руської Церкви, який дозволив їй на рівних полемізувати з опонентами.

У Києво-Могилянській колегії використовували підручники, універсальні для єзуїтських шкіл: для вивчення латини — граматики єзуїта Емануїла Альвара, Доната, Урсина й Ромерія, вибрані уривки з Вергілія, Цицерона, Горація та інших. При вивченні поезики та риторики використовувався підручник Скалігера або Соареза (у 1599 р. офіційно введений до «Ratio studiorum») ³³. Серед київських красномовців домінував бароковий стиль, який в унісон з єзуїтським стилем, поєднував християнські елементи з язичницькими образами.

Особливістю Браневської школи було викладання з 1566 р. німецької мови, арифметики та діалектики. Німецька мова не передбачалась офіційним єзуїтським навчальним планом, але була надзвичайно популярна в Польщі, через неї молодь охоче їхала до німецьких шкіл та університетів, до єзуїтської колегії у Відні. Іншою особливістю Браневської колегії було викладання математики. Єзуїти викладали математику

XVII stulecia. *Lwów*, 1924. S. 35–37; Стратий Я. М., Литвинов В. Д., Андрушко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. К., 1982; Нічик В. До питання про схоластичність філософських курсів у Києво-Могилянській академії // Від Вишньського до Скороди. З історії філософської думки на Україні XVI–XVIII століття. К., 1972. С. 54–74.

³¹ Відомо, що вже 1632 р. в колегії був клас філософії. (Археологическая заметка Игнатия Евлевича // Университетские известия. К., 1886. № 5. С. 77.)

³² Література, присвячена впливові латинського схоластичного богослов'я на ці твори Могили, досить багата. Див., наприклад: Jugie M. La Confession orthodoxe de Pierre Moghila à propos d'une publication récente // *Écho d'Orient*. 1929. N 28. P. 414–430; Korzo R. Prawosławne wyznanie wiary Piotra Mohyły. Kilka uwag w sprawie wpływów zachodnich na teologię kijowską XVII w. // *Odrodzenie i Reformacja w Polsce*. 2002. T. 46. S. 141–149; Malvy A., Viller M. La Confession orthodoxe de Pierre Moghila, Métropolitte de Kiev (1633–1646) // *Orientalia Christiana Periodica*. 1927. N 29; Viller M. Une infiltration latine dans la théologie orthodoxe: La Confession orthodoxe attribuée a Pierre Moghila et le catéchisme de Canisius // *Recherches de sciences religieuses*. 1912. Vol. 2. P. 159–168; Wenger A. Les influences du rituel de Paul V sur le Trebnik de Pierre Moghila // *Mélanges en l'honneur de Monseigneur Michel Andrieu — Revue des sciences religieuses*. Strasbourg, 1956. P. 477–499; Жуковский А. Катехизис Петра Могили // *Катехизис Петра Могили*. К.; — Париж, 1996. С. 5–32.

³³ До кінця XVII ст. єзуїт Мацей Сарбевський був найпопулярнішим автором у підручниках поезики і риторики Києво-Могилянського колегіуму. Łuźny R. *Pisarze kręgu Akademii Kijowsko-Mohylańskiej a literatura polska*. Kraków, 1966. S. 27–28, 45–47.

лише на курсі філософії, але у Браневі з 1566 р. на вимоги учнів та кардинала-фундатора єзуїти викладали основи математики (арифметику), астрономію та церковний календар у межах програми середньої школи³⁴. Вже по смерті Гозія, у 1600 р. польські єзуїти таки домоглися дозволу генерала Аквавіві на викладання арифметики у початкових класах всієї Польської провінції, мотивуючи це тим, що від них цього «не припиняють вимагати» батьки учнів³⁵. У православній же колегії арифметика була обов'язковим предметом.

І там, і там викладався катехізіс. В усіх єзуїтських школах в Речі Посполитій катехізіс вже у 1575 р. вивчали за підручником єзуїта Петра Канізія³⁶. Його «*Parvus catechismus catholicorum*» (1556) був перекладений Якубом Вуеком польською і перевидавався понад сорок разів як у латинському, так і польському варіантах. Натомість немає відомостей про підручники та авторів катехізісу, який викладали в Могілянській колегії до появи знаменитого Могілиного «*Zebranie krótkiej nauki o artykułach wiary prawosławnokatholickiej chrześcijańskiej*» (Київ, 1645).

На відміну від єзуїтів, православні навчали також церковнослов'янській та польській мовам. Знання першої давало учням можливість знання мови богослужіння та Св. Письма, релігійної літератури.

У єзуїтських школах місцеві мови не вивчалися і допускались лише у початкових класах для пояснення латинської граматики, тоді як у Могілянській колегії польська мова не лише вивчалась, але і стала засобом спілкування більшою мірою, ніж латина. Інфільтрація польської історичної та художньої літератури до шкільної лектури православної колегії добре відома. Тут читали Яна і Петра Кохановських, Самуеля Твардовського, Шимона Шимоновича. У «Патериконі» Сильвестра Косова добре помітні літературні впливи творів Петра Скарги³⁷. Польська мала забезпечити у майбутньому православним вихованцям фактичну участь у політичному і публічному житті.

Студентські конгрегації — *Sodalitas annuntiatae Mariae Virginis* — діяли при кожній єзуїтській школі. Статут передбачав проходження майбутніми братчиками духовного випробування, а після вступу — щоденну участь у месі, щотижневу сповідь, причащення щомісяця, дотримання постів, читання молитов, участь у церковних урочистостях, а також «служіння бідним». Конгрегації мали власний фондуш і касу, якими розпоряджались, власну каплицю і хоругву, церковне начиння і власного священика. У школах зі значною кількістю учнів конгрегації

³⁴ Piechnik L. *Gimnazjum w Braniewie...* S. 36–39.

³⁵ *Monumenta Historica Societatis Iesu. Monumenta Paedagogica. Romae, 1992. Vol. 7. P. 370.*

³⁶ Piechnik L. *Gimnazjum w Braniewie...* S. 43.

³⁷ Łuźny R. *The Kiev Mohyla Academy in relation to Polish culture Age // Harvard Ukrainian Studies. June 1984. Vol. 8. N 1/2. P. 123–135.*

ділилися на три: Більшу (об'єднувала учнів філософії і теології), Середню (об'єднувала учнів із класів поетики і риторики) і Меншу (складалась з учнів граматичних класів). При меншій кількості учнів були тільки Більша і Менша Конгрегації. Керував таким братством хтось із священників чи кліриків. У Браневі учнівська конгрегація діяла з 1571 р. У 1588 р. було вже 5 конгрегацій: конвікторів-шляхтичів, кліриків епархіальної семінарії, кліриків папської семінарії, студентів-міщан, учнів бурси для бідних студентів³⁸. Із середовища Браневських студентських конгрегацій вийшло найбільше кандидатів до кліру³⁹. Могила заснував у своїй колегії аналогічну систему студентських конгрегацій (тајог для вищих класів та тіпог для нижчих) з такими ж цілями, умовами набору й перебування членів, особливостями функціонування. «Старша» Конгрегація була присвячена Богородиці, «Молодша» — св. князю Володимирі, Хрестителю Русі. Спеціально для Конгрегації митрополит побудував окрему дерев'яну церкву.

У єзуїтських школах співу навчали ще у трьох нижчих класах. Учні Браневської колегії організовували вокально-музичні виступи під час церковних служб, шкільних урочистостей і театральних вистав. У XVI ст. майже в усіх єзуїтських церквах у Речі Посполитій були органи. Разом із відкриттям шкіл єзуїти засновували шкільні церковні хори. У Браневі такий хор діяв уже від перших років існування школи⁴⁰, учням викладались музика і спів⁴¹. У Могилянській колегії вивчалась музика, хоролий спів, за єзуїтським зразком були організовані оркестри. Партесний спів, культивований тут, з другої половини XVII ст. поширився в Московському царстві під назвою «київський»⁴². Іншим місцем використання музики в обох школах був шкільний театр.

Шкільний театр став невід'ємною складовою єзуїтських шкіл уже в перший рік їхньої діяльності. Згідно із засадами Тридентського собору, мистецтво мало захоплювати і зворушувати, а особливо — повчати, переконувати, спонукати до молитви та побожності. Головними цілями єзуїтського шкільного театру була осучаснена катехеза і сприяння релігійному відновленню, а також підготовка молоді до публічного життя. Вистави мали пропагувати основні істини віри, ілюструвати католицькі догмати, пов'язані з окремими церковними святами, і, зрештою,

³⁸ Uczniowie-sodalisi gimnazjum jezuitów w Braunsberdze (Braniewie) 1579–1623 / oprac. M. Ingot. Kraków, 1998. S. 9–18.

³⁹ Piechnik L. Gimnazjum w Braniewie... S. 44.

⁴⁰ Grzebień L. Bursy muzyczne // W służbie człowiekowi. Studium duszpastersko-katechetyczne. Kraków, 1991. S. 185; Kochanowicz J. Geneza, organizacja i działalność jezuitkich burs muzycznych. Kraków, 2002. S. 32–34, 45; Natoński B. Początki i rozwój Towarzystwa Jezusowego w Polsce (1564–1580) // Brodrik J. Powstanie i rozwój Towarzystwa Jezusowego. Kraków, 1969. S. 22, 33–36, 428.

⁴¹ Piechnik L. Gimnazjum w Braniewie... S. 38–40.

⁴² Корній А. П. Українська шкільна драма і духовна музика XVII — першої половини XVIII ст. К., 1993; Козицький П. Спів і музика у Київській академії за 300 років її існування. К., 1971.

поглиблювати релігійне переживання⁴³. Театральні виступи у Браневі включали діалоги, декламації, урочисті процесії, виступи з нагоди церковних і шкільних свят, релігійні драми; інші вистави були присвячені історичним чи поточним політичним подіям. Одна з вистав, наприклад, прославляла перемогу короля Стефана Баторія над Москвою в Інфлянтах (1585), інші — здобуття Смоленська Сигізмундом III (1623) та Владислава Вареньчика (1623)⁴⁴. Шкільний театр у Могилянській колегії за формою виступів (ті ж самі декламації, процесії, драми, трагедії, інтермедії та ін.) нічим не відрізнявся від «католицького»⁴⁵. Перша відома панегірична декламація «Евхаристеріон албо вдячність... Петру Могиле... от спудеум гімназіум... школи риторики» відбулась разом із відкриттям школи у 1631 р.⁴⁶

У єзуїтських школах із найкращих і найстаранніших учнів префект призначав у кожному класі цензора, або декуріона чи претора. Обов'язком цензора було стеження за порядком у класі, перевірка усних вправ колег, подання префектові прізвищ відсутніх на заняттях і повідомлення, чи не трапилось нічого поганого в класі у присутності чи відсутності вчителя⁴⁷.

До всіх єзуїтських шкіл приймали як католиків, так і іновірців. У вересні 1565 р. Гозій писав, що в єзуїтській школі 50 учнів, а вже у грудні кількість учнів досягла 240⁴⁸.

Серед учнів Браневської колегії були вихідці з-за кордону, з Польського Королівства та Великого князівства Литовського, у тому числі з Русі: як діти польської католицької шляхти (вони переважали), магнатів, міщан й інколи навіть плебеїв, а також протестантів, родичі польських єпископів і кліриків. Серед студентів-аристократів можна назвати відомі прізвища: Андрій Баторій, племінник кардинала Андрія Баторія; князі брати Іван Андрій, Георгій Андрій та Миколай Чорторійські; брати

⁴³ Poplatek J. Studia z dziejów jezuickiego teatru szkolnego w Polsce. Wrocław, 1957. S. 13–16; Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy: 1564–1995 / Oprac. L. Grzebień. Kraków, 1996. S. 685.

⁴⁴ Piechnik L. Gimnazjum w Braniewie... S. 25, 45–49; Okoń J. Dramat i teatr szkolny. Sceny jezuickie XVII wieku. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1970. S. 373.

⁴⁵ Резанов В. Из истории русской драмы. Школьные действия XVII–XVIII в. и театр иезуитов. М., 1910; Резанов В. К истории русской драмы. Эскурс в область театра иезуитов. Нежин, 1910; Lewin P. Intermedia wschodniosłowiańskie a intermedia polskie // O wzajemnych powiązaniach literackich polsko-rosyjskich. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1969. S. 12–35; Lewin P. Intermedia białoruskie, ukraińskie i rosyjskie — ważniejsze cechy i różnice // Wrocławskie spotkanie teatralne. Wrocław — Warszawa — Kraków, 1967. T. 18. S. 121–140; Lewin P. Staging of Plays at the Kiev Mohyla Academy in the Seventeenth and Eighteenth Centuries // Harvard Ukrainian Studies. September 1981. Vol. 5. N 3. P. 320–334; Lewin P. Drama and Theater at Ukrainian Schools in the Seventeenth and Eighteenth Centuries: The Bible as Inspiration of Images, Meanings, Style, and Stage Production // Harvard Ukrainian Studies. June 1984. Vol. 8. N 1/2. P. 93–122.

⁴⁶ Pylypiuk N. Eucharisterion... P. 45–70.

⁴⁷ Ratio... P. 409, 418, 421, 425, 431, 434, 440.

⁴⁸ Natoński B. Początki i rozwój Towarzystwa... S. 428.

Дзялинські, сини хелмського воєводи; брати Філеї, сини великого коронного підскарбія; Людовік Гозій, племінник Станіслава Гозія; брати Кішки, Радзівіли, Сапегі, Воловичі. Серед учнів були також відомі майбутні єзуїти: Андрій Бобола; професор богослов'я Томаш Ельжановський (разом з братами), уже згадуваний автор підручників з філософії та богослов'я, які використовувались у Могилянській колегії; Премислав Рудницький, професор філософії і богослов'я, провінціал, ректор колегії, у тому числі на Русі⁴⁹.

Панегірик «Eucharisterion» студентів класу риторики школи при Печерському монастирі 1631 р. серед прізвищ старовинної руської шляхти подає і прізвища учнів нижчих прошарків. Від початку колегія виховувала місцеву інтелектуальну еліту та давала талановитих діячів для закордону — переважно Москви. На відміну від єзуїтських шкіл, програма яких була спрямована насамперед на освіту синів шляхти, Могилянська колегія мала більш широкий соціальний склад. Тут навчались не лише сини шляхти, але й православних міщан та духовенства. Залучення до навчальної програми церковного співу та церковнослов'янської мови (а теоретично й філософії) давало додаткові освітні та кар'єрні шанси юнакам, які бажали у майбутньому прийняти духовний сан. Польська мова допомагала православним міщанам засвоїти загальний річпосполитський політичний та культурний дискурс. Аналогічні шанси отримували й учні єзуїтських шкіл із нижчих прошарків (як відомо, єзуїтські школи, попри чітку спрямованість на вищі верстви, приймали вихідців з усіх соціальних прошарків і безкоштовно їх навчали). Протягом XVII ст. кількість студентів Могилянської колегії рідко перевищувала двісті осіб. Тут навчалось справжнє сузір'я видатних учених, чия діяльність мала значний вплив на інтелектуальне життя в Русі, як-то: Сильвестр Косов, наступник Могили на митрополичому престолі (1647–1656); Ісайя Трофимович-Козловський, перший ректор колегії (1632–1638), настоятель Миколаївського монастиря; Софроній Почаський, ректор Могилянської колегії у Києві (1638–1640) і засновник аналогічної Яської; Ігнатій Оксенович-Горбацький, ректор Могилянської колегії (1640–1642), вчений, згодом — єпископ Білорусі; Інокентій Гізель, ректор (1646–1650), благодійник колегії, автор кількох праць; Іоаннікій Галятовський, один з найвидатніших київських богословів; Єпифаній Славинецький, перекладач, проповідник, автор словників; Феодосій Сафонович, автор «Хроніки» — одного з перших систематизованих історичних трактатів. Серед студентів колегії були також гетьмани Іван Виговський, Іван Самойлович і Петро Дорошенко, козацькі полковни-

⁴⁹ Uczniowie-sodalisi...

ки⁵⁰. Дехто з випускників православної колегії продовжував навчання в єзуїтській Віленській академії: майбутній Чернігівський єпископ Лазар Баранович, майбутній реформатор освіти в Московії Симеон Полоцький. Оскільки в ті часи православні не афішувати випадки навчання випускників Могилянської колегії у Віленській академії, а списки учнів академії не збереглися, складно сказати, чи були такі випадки винятками, чи тенденцією. Втім, відомо, що саме до Віленської академії насамперед виїжджали також колишні учні класу риторики Браневської колегії для вивчення філософії і богослов'я⁵¹.

Майже одночасно зі школою Гозій заснував конвікт для синів шляхти (*collegium nobilium*), прагнучи залучити синів польської і пруської шляхти до браневської школи. Додатковим мотивом заснування конвікту польський провінціал Суньєр називав небезпеку для віри та моралі учнів, які мешкали на приватних квартирах, зазвичай лютеран. Хлопці мешкали та утримувались у конвікті безкоштовно, вивчали німецьку мову. У перший рік діяльності конвікту (1565) там навчались і жили 80 хлопців. Гозій особисто відвідував конвікторів, переглядав письмові праці, диктував промови, які виголошували учні, цікавився побутовими умовами, повчав, листувався з батьками⁵². У 1570 р. провінціал Лаурентіо Маджіо склав для конвікту спеціальні «*Regulae Convictorum Collegii Brunsbergensis*» та «*Ordo servandus in studiis domesticis extra scholas*». Приписи регулювали день конвікторів, заохочували до пильності в науці й дисципліні, до виконання релігійних практик. Зокрема приписувалось щоденно брати участь у месі, щомісяця сповідатись, розпочинати день молитвою, а закінчувати іспитом совісті⁵³.

Вже по смерті Гозія, у 1582 р., при заснованій ним Браунсберзькій колегії виникла перша єзуїтська бурса для бідних. Бурсаки відвідували єзуїтські школи для екстернів, а в бурсі мали безкоштовне утримання, одяг, харчі й опіку в разі хвороби. Пізніше єзуїти пов'язали бурси для бідних із навчанням музиці. Як і їхні єзуїтські опоненти, Могилянська колегія підтримувала бідних студентів. При колегії діяла бурса, яка забезпечувала хлопців житлом та їжею. Майже не збереглося згадок про перше століття існування цієї бурси, але найшвидше це була музична бурса⁵⁴. Твір Могили «Антологія, або молитви і повчання ко-

⁵⁰ Див.: Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енциклопедичне видання / Упоряд. З. І. Хижняк. За ред. В. С. Брюховецького. К., 2001.

⁵¹ Piechnik L. *Gimnazjum w Braniewie...* S. 68.

⁵² Puchowski K. *Konwikt szlachecki Hozjusza a instytucje wychowawcze jezuitów w Europie // Kardynał Stanisław Hozjusz (1504–1579) ...* S. 320–322; Piechnik L. *Gimnazjum w Braniewie...* S. 18–19.

⁵³ Piechnik L. *Konwikt szlachecki w Braniewie (1565–1600) // Studia Warmińskie.* 1968. T. 5. S. 89–110.

⁵⁴ Задорожна О. Ф. Етапи будівництва «великої бурси» та побутові умови проживання в ній студентів // Наукові записки. Київська академія. 2004. Т. 35. С. 35.

рисні для душі» (Київ, 1636) адресувався студентам колегії і був явним аналогом правил внутрішнього розпорядку студентів єзуїтських навчальних закладів. Могила тут виклав умови організації навчання, побуту, релігійного виховання студентів, які навіть у деталях збігались з їх єзуїтським аналогом — правилами для учнів-екстернів, написаними Якубом Ледесмою для учнів Римської колегії 1564 р.⁵⁵ і також використовувались у Браневській колегії⁵⁶.

Також при єзуїтській колегії в Браневі було засновано перший новіціат Польської провінції «Товариства Ісуса», духовну семінарію для єпархіального кліру та папський алюмінат. У 1569 р. при колегії було відкрито новіціат. IV генеральна Конгрегація 1581 р. наполягала на тому, щоби не схилияти учнів до вступу до «Товариства Ісуса»⁵⁷. Орден не хотів наражатись на закиди у перетворенні світської молоді на монахів. Та й метою єзуїтських шкіл було не виховання кандидатів до «Товариства», а виховання світських юнаків вірними синами Церкви.

1565 р. Гозій зафундував у Браневі першу духовну семінарію у Вармії. «Конституції» для семінарії опрацював сам Гозій, спираючись на відповідний декрет (1563) Тридентського собору і приписи Collegium Germanicum. Правила префектів розробив провінціал Маджіо⁵⁸. Семінарія відкрилась 1567 р. і прийняла 10 вихованців. Єзуїти займались освітою, єпископ і капітула — матеріальними справами. Браневська семінарія стала зразком для інших єзуїтських семінарій у Речі Посполитій, була там однією з найпроцвітаючих і дала Церкві багато ревних священиків⁵⁹. Єдиною особливістю навчальної програми Браневської семінарії був повний курс філософії і богослов'я, тоді як в інших семінаріях викладали скорочений курс, повний же був призначений лише для винятково здібних учнів. Релігійні практики алюмінів були такі ж, як і в єзуїтських кліриків. Головними предметами були риторика, поетика і полемічне богослов'я⁶⁰.

У 1578 р. за ініціативи папського посла єзуїта Антоніо Поссевіно та за підтримки Григорія XIII у Браневі було засновано папський алюмінат

⁵⁵ Ledesma I. *Regulae quaedam quae videntur observandae circa scholasticos externos Collegii Romani 1564* // *Monumenta Paedagogica Societatis Iesu* / ed. L. Lukács. Romae, 1974. Vol. II: 1557–1572. P. 496–504.

⁵⁶ Piechnik L. *Gimnazjum w Braniewie...* S. 29.

⁵⁷ *Decreta Congregationis Generalis Quartae de re paedagogica anno 1581* // *Monumenta Paedagogica Societatis Iesu* / Ed. L. Lukács. Romae 1992. Vol. VII: *Collectanea de Ratione studiorum Societatis Iesu (1588–1616)*. P. 293.

⁵⁸ Gulbinowicz H. *Geneza konstytycji Hozjańskich seminarium duchownego w Braniewie* // *Studia Warمیńskie*. 1968. T. V. S. 43–66.

⁵⁹ Obląk J. *O początkach seminaria diecezjalne w Polsce 1564–1773* // *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego...* S. 81–86.

⁶⁰ Piechnik L. *Tło historyczne* // Piechnik L. *Seminaria diecezjalne w Polsce prowadzone przez jezuitów od XVI do XVIII wieku*. Kraków, 2001. S. 7–19; Piechnik L. *Seminarium w Braniewie* // Piechnik L. *Seminaria diecezjalne...* S. 20–68.

(семінарію). Тут навчались кандидати на місіонерство у протестантизованих країнах Європи, насамперед Скандинавії, Князівській Пруссії, але також у Литві та Русі⁶¹. Навчальна програма включала чотири- чи п'ятирічні гуманістичні студії, філософію і богослов'я. Випускники алюмінату не були зобов'язані приймати сан, могли служити Церкві як миряни⁶². З відкриттям папської семінарії єзуїтський освітній осередок набув більш інтернаціонального характеру: тут навчались великі групи шведів, угорців, менші групи датчан, норвежців, фінів, англійців, шотландців, ірландців, вестфальців, татарів, саксонців⁶³.

Відповідних православних аналогів перелічених єзуїтських закладів при Могилянській колегії не існувало. Натомість Могила заснував мережу так званих сателітарних колегій. А. Сидоренко твердить, що «сателітарні» колегії, засновані у Вінниці (1632, перенесена 1639 р. до Гощі), Крем'янці (1636), Більську та Яссах (1640), наслідували єзуїтські зразки. Проте мережа «сателітарних» колегій була у Краківської академії, тоді як єзуїтська мережа шкіл не мала подібного характеру. Так само важко погодитись з ідеєю Сидоренка, що «Могила хотів заснувати православний варіант єзуїтського ордену» і «був надзвичайно захоплений єзуїтською організацією та войовничістю»⁶⁴. Хоча Могила і адептував єзуїтську шкільну організацію та навчальну програму, немає жодних доказів його бажання заснувати такий орден. Скоріше, це було бажання використати найефективніші й випробувані часом засоби для проведення церковної реформи.

Цікаво, що, як і єзуїтські колегії, Могилянська поступово зазнавала латинізації і полонізації, роль і рівень навчання грецької мови, які ще за життя митрополита Петра були невисокі, значно падали⁶⁵.

Зростання ролі польської мови добре видно на прикладі діяльності друкарні Києво-Печерського монастиря. Всі 38 видань, здійснених від часу відкриття друкарні у 1616 р. до часу сходження Петра Могили на митрополичу кафедру в 1633 р. (тобто за 17 років), були або церковнослов'янською, або російською мовами. За часів же Могили протягом 14 років із 30 виданих книг 14 були польською мовою, 4 — латиною⁶⁶.

⁶¹ Kalinowska A. J. Stanisław Hozjusz (1504–1579) biskup i kardynał... S. 250.

⁶² У 1626 р. Конгрегація Пропаганди Віри впровадила наказ складання алюмінати присяги на готовність стати священиками. Poplatek J. Zarys dziejów Seminarium papieskiego w Wilnie 1585–1777 // *Ateneum Wileńskie*. 1930. T. 7. S. 170–228.

⁶³ Piechnik L. *Gimnazjum w Braniewie*... S. 65–67.

⁶⁴ Sydorenko A. *The Kievan Academy*... P. 85–86.

⁶⁵ Архив Юго-Западной России. К., 1893. Ч. 1. Т. IX. С. 375–377. Так, І. Шевченко наводить ряд помилок у грецьких текстах і надписах авторства самого Могили та людей з його кола. Див.: Ševčenko I. *Różne oblicza*... S. 28–29, 72–73.

⁶⁶ Підрухунки були зроблені на підставі переліку видань друкарні Києво-Печерського монастиря, вміщеного у: Запаско Й., Ісаєвич Я. *Каталог стародруків. Книга перша (1574–1700)*. Львів, 1981.

Єзуїти ж у Браневі до кінця XVII ст. не мали власної друкарні. Але католицькою була приватна друкарня, заснована 1589 р. Її продукція сприяла проведенню Католицької Реформи. Водночас в Оливі діяла друкарня цистеріанців, у якій браневські професори охоче друкували свої твори.

Бібліотека Браневської колегії була заснована вже в 1565 р. на основі колишньої бібліотеки францисканського монастиря. Вона поповнювалась подарунками від Гозія, капітула у Фромборку, власними закупівлями єзуїтів. Вважається, що на момент скасування Ордену в 1773 р. бібліотека колегії була однією з найбагатших єзуїтських бібліотек у Речі Посполитій і могла нараховувати понад 10 тисяч томів⁶⁷. Основи ж бібліотеки Могилянської колегії були, очевидно, закладені у 1631 р. разом зі школою при Печерському монастирі. Остаточо бібліотека сформувалась завдяки пожертвам духовних і світських осіб, випускників колегії. Як зазначає Л. Харіпова, загалом характер бібліотеки мало змінився протягом XVII–XVIII ст. До 1780 р. близько 90% бібліографічних позицій бібліотеки були латиномовними. Це були переважно західні видання класичних авторів та коментарів до їхніх праць, патристична література, католицька (переважно єзуїтська) аскетика, моралістика, філософські і богословські трактати, книги про політику, переважно протестантських авторів, словники і граматики⁶⁸. Сам митрополит Петро Могила заповів свою приватну бібліотеку, яка налічувала понад три тисячі томів, колегії. Серед книг були й видання таких провідних центрів європейського друкарства, як Кьольн, Галле, Лейпціг, Франкфунт-на-Майні, Ганновер, Майнц, Цюріх, Париж, Венеція, Антверпен, Краків. За змістом колекція Могили мала еклектичний характер. Найбільше видань було призначено для використання студентами новозаснованої колегії, інші видання стосувались богослов'я й політики⁶⁹. Були в бібліотеці Могили також і твори протестантських авторів: М. Лютера, Ж. Кальвіна, М. Чеховича, Ю. Ліпсія та інших, Коран арабською мовою, численні словники східних мов, у тому числі сирійської та арамейської, латиномовні зібрання творів Авіценни та інших мусульманських авторів⁷⁰.

Окрім Гозія, величезну роль в утриманні колегії та духовної семінарії відігравали донації вармінських каноніків і священників, а також наступного вармінського єпископа Мартина Кромера⁷¹. Могила також постійно матеріально підтримував засновану колегію, побудував нове

⁶⁷ Grzebiel L. Organizacja bibliotek jezuitów w Polsce od XVI do XVIII wieku // Archiwa, Biblioteki a Muzea Kościelne. 1975. T. 31. S. 256; Trypućko J. Próba rekonstrukcji biblioteki kolegium jezuitów w Braniewie wywiezionej w r. 1626 do Szwecji // Dawna książka i kultura. Wrocław, 1975. S. 207–220.

⁶⁸ Charipova L. V. Latin books... P. 88, 157–158.

⁶⁹ Charipova L. V. Latin books... P. 66–67, 83.

⁷⁰ Нічик В. Петро Могила в духовній історії України. К., 1997. С. 44–47.

⁷¹ Oblak J. O początkach Kolegium Jezuitów i Seminarium Duchownego w Braniewie // Studia Warmińskie. 1968. T. V. S. 22.

шкільне приміщення з церквою святих Бориса і Гліба, бурсу, дарував колегії кілька власних селищ, у 1635 р. провів на території колегії водогін. Серед відомих благодійників православної колегії були: Адам Кисіль, київський воєвода; Богдан Стеткевич, мінський воєвода; князь Стефан Святополк-Четвертинський, брацлавський підкоморій, один із лідерів волинської православної шляхти; єпископи і київські міщани.

Коротке порівняння особливостей функціонування єзуїтських освітніх закладів та Могилянської академії не залишає жодних сумнівів у первообразі православної школи. Тому не дивно, що «латинський» характер школи викликав невдоволення не лише православних ортодоксів, але й конкурентів — єзуїтів — та коронного підканцлера Томаша Замойського, сина фундатора Замойської академії⁷².

Особливе незадоволення поява православної колегії викликала в єзуїтів. Єзуїтська місія в Речі Посполитій зі школами як її складовою частиною була спрямована насамперед на навернення до католицизму, і лише потім на рекатолізацію вихідців із вищих суспільних прошарків⁷³. На момент заснування православної колегії, у 1632 р., єзуїти мали в Україні дев'ять шкіл середнього рівня, у Литовській Русі — одинадцять. Вони фактично монополізували середню освіту на землях, заселених переважно православними русинам. Саме впливу єзуїтів приписується поява заборони Владислава IV у 1634 р. митрополиту Петру Могилі засновувати латинську школу та друкарню та поради «помірковано» користуватись визнаними правами. Втім, як відомо, вже наступного року король затвердив існування Києво-Могилянської колегії, дозволивши викладання *humaniora* «*in scholis Kijoviensibus... Graece et Latine*», але обмеживши рівень наук діалектикою та логікою та заборонивши викладати богослов'я⁷⁴.

Характерним виявом єзуїтського невдоволення православною колегією може бути лист провінціала Польської провінції Андрія Гуттера генералові ордену від 12 травня 1639 р. Єзуїт закидав православним, що ті «*docent litteras humaniores omnes fere ad normam scholarum*

⁷² Ševčenko I. *Różne oblicza...* S. 23; Sydorenko A. *The Kievan Academy...* P. 36–37.

⁷³ За нашими підрахунками, до середини XVII ст. 60% єзуїтських фундацій в Речі Посполитій знаходились на землях, заселених переважно православними русинами, і 20% — протестантами. Отже, на землі, заселені переважно католиками, припадало лише 20% єзуїтських фундацій. На українських землях до середини XVII ст. єзуїтські дома діяли у Ярославі, Львові, Луцьку, Кам'янці, Бересті, Острозі, Кросні, Вінниці, Барі, Переяславі, Новгороді-Сіверському, Ксаверові, Фастові, Києві, Перемишлі, Пінську, Гуменному (перенесений до Ужгорода). Див.: Шевченко Т. *Єзуїтське шкільництво...* С. 8, 104–108.

⁷⁴ І. Шевченко звернув увагу на вживання королівською владою скромного терміну «*scholis*». Він пояснював, що колегія «була більш незручною для політики католицької держави, ніж відновлена православна ієрархія. Була стала надія переконати ієрархію приєднатись до унії, особливо якби був створений унійний Київський патріархат і патріарший трон був би відданий Петру Могилі» (Ševčenko I. *Różne oblicza...* S. 23–24).

postragum» — «викладають усі гуманітарні науки майже за нормами наших шкіл», а також філософію і богослов'я. Хоча ми й не маємо нині жодних доказів про викладання у Могилянській колегії курсу богослов'я на той час, єзуїти наполягали, що його тут «таємно викладали деякі василіанські монахи»⁷⁵, інші ж предмети — випускники іноземних «еретичних» закладів та колишні учні єзуїтських шкіл, які «відійшли від унії знову до схизми». І якщо останнє виглядає цілком імовірним, то, наприклад, твердження єзуїтів про перехрещування «латинників», які перейшли в Православ'я, є дуже сумнівним⁷⁶. Опис обряду перехрещування «латинників» містили Стратинський Требник Гедеона Балабана 1606 р. та Острозький Требник 1606 р.⁷⁷ Обидва вони були видані не просто противниками унії, а головними організаторами антиунійної боротьби. Тому не виключено, що присутність обряду перехрещування відображає не так практику певних епархій, як ідеологічну настанову видавців Требників, які самі раніше були прихильниками унійної ідеї. Адже на відміну від Московського царства, де практика перехрещування закріпилась від середини XV ст. і була офіційно затверджена Московським Собором 1620 р., у Київській митрополії була поширена практика Константинопольського собору 1484 р., який приписував приймати католиків через миропомазання⁷⁸. Більше того, саме Петро Могила пізніше у Требнику, виданому 1646 р. у Києві, офіційно закріпив практику прийняття католиків до Православної Церкви навіть без миропомазання, а лише через покаяння і сповідання віри, заборонивши їх повторно хрестити та миропомазувати⁷⁹. Цікаво, що повідомлення єзуїтів про перехрещування не викликало особливої довіри також у нунція Маріо Філонарді⁸⁰: хоча єзуїти починають своє повідомлення про перехрещування словами: «Certum est (відомо напевно) ...», нунцій починає коментар до повідомлення єзуїтів зі слів: «S'è vero (якщо це правда) ...»⁸¹. Тому інформація про перехрещення

⁷⁵ Тут ідеться про православних монахів: єзуїтський автор уточнює, що «qui hic vulgo appellatur nostra lingua Szeŕnci (які тут у народі нашою мовою називаються Szeŕnci)».

⁷⁶ *Litterae nuntiorum...* P. 19–21.

⁷⁷ Голубев С. Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники. (Опыт церковно-исторического исследования). К., 1898. Т. II. С. 379; Грушевський М. Історія української літератури. Т. 5. // *Ізборник. Історія України IX–XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації*. URL: <http://litopys.org.ua/hrushukr/hrush524.htm>

⁷⁸ См.: Говорун С. Из истории богословских споров XVIII века о проблеме латинского крещения // *Православие. ru*. URL: <http://www.pravoslavie.ru/archiv/anabaptism.htm>; Сщмч. Иларион (Троицкий). Единство Церкви и всемирная конференция христианства (Письмо г. Роберту Гардинеру, секретарю комиссии для устройства мировой конференции христианства) // *Його ж. Християнства нет без Церкви*. М., 1991. С. 54–105.

⁷⁹ Требник Петра Могили: К., 1646. К., 1996. Т. I. С. 36, 185, 212–213.

⁸⁰ А. Великий ідентифікував анонімну особу, яка робила короткі пояснення на примірникові єзуїтського листа, як нунція. Див.: *Litterae nuntiorum...* P. 19. Нунцієм тоді був Маріо Філонарді.

⁸¹ *Litterae nuntiorum...* P. 21.

«латинників» могилянцями є більш ніж сумнівною, особливо з урахуванням гострої конкуренції їхніх навчальних закладів.

Внаслідок Козацької революції єзуїти були витіснені з території держави Війська Запорозького і, зокрема, з Києва, а отже, Могилянська колегія позбулась серйозного суперника. Гадяцький трактат 1658 р. підніс колегію до рангу академії і гарантував їй усі права і свободи, якими користувався Краківський університет. Але ця постанова залишалась лише на папері до 1694 і 1701 р., коли цар Петро I де-юре і де-факто присвоїв колегії статус академії.

Висновки

Декрети Тридентського собору, репутація єзуїтів як «учителів Європи» та особисте знайомство з єзуїтами кардинала Гозія зробили єзуїтську освітню модель дієвим зняряддям загальноцерковної реформи Католицької Церкви спочатку у Вармінській єпархії, а згодом і в усій Речі Посполитій. Київський митрополит Могила та його найближче оточення, взявши за зразок освітню систему опонентів, заклали основи тогочасної високоякісної освіти світських та кліриків. Ця система зробила Православну Церкву цілком конкурентоспроможною у протистоянні як із її католицькими, так і протестантськими чи уніатськими опонентами. Однією з головних причин успіху митрополита Петра Могили було впровадження освітньої моделі на масовій основі⁸². (Ще раніше впровадження єзуїтами тієї ж освітньої моделі на масовій основі стало причиною успіху місії «Товариства Ісуса».) Можна з упевненістю говорити, що Петро Могила провів у Церкві ті ж реформи, що й польські католицькі єпископи після Тридентського собору, та назвати ці реформи «православною контрреформацією»⁸³. Єзуїтсько-могилянська освітня модель у XVIII ст. була прийнята у російських духовних і світських навчальних закладах, насамперед, завдяки зусиллям руських єпископів — засновників цих шкіл і колегій.

⁸² Charipova L. V. Latin books... P. 163.

⁸³ Jobert A. Od Lutry do Mohyly. Polska wobec kryzysu chrześcijaństwa 1517–1648. Warszawa, 1994. S. 272; Ісаєвич Я. Освітній рух в Україні XVII ст.: східна традиція і західні впливи // Київська старовина. 1995. N 1. С. 5; Sydorenko A. The Kievan Academy in the seventeenth century. Ottawa, 1977. P. 29–34; Charipova L. V. Latin books and the Eastern Orthodox clerical elite in Kiev, 1632–1780. Manchester, 2006. P. 48–49.